

ЛІНГВОНІМ *МОВА* В КОНТЕКСТІ ПОЗАМОВНИХ ЧИННИКІВ

Анотація. Досліджено еволюцію лінгвоніма *мова* в контексті ідей Ренесансу та зміни суспільно-політичних обставин наприкінці XVI – середини XVII століття. Виявлено перші записи цієї лексеми та набуття нею термінологічного значення.

Ключові слова: термін, лінгвонім, проста мова, атрибутивна номінація, священні мови.

Summary. Evolution of lingvonim *мова (language)* in the context of the Renaissance ideas and change of social and political circumstances at the end of XVI – middle of XVII centuries is researched.

Key words: term, lingvonim, simple language, attributive nomination, sacred languages.

Лінгвонім *мова*, на відміну від спільнослов'янського терміна *язик*, – характерна назва лише двох слов'янських мов: української та білоруської, хоч джерело цього терміна – польська мова. У сучасних польських лексикографічних джерелах не знайдемо реестрового слова *мова*. Натомість його фіксує (як і лінгвонім *язик*) словник другої половини XIX століття, а саме „Słownik języka polskiego” за редакцією С.–Б. Лінде [SJP 2: 166], де лексему *мова* потрактовано як „те, що мовимо, говоримо”, „спосіб мовлення, тлумачення і вираження своїх думок” з численними паралелями в різних мовах зі значенням „говір, річ, бесіда, говоріння”. Характерно, що жодна зіставна паралель у чужих мовах не містить пояснювального слова *язик*, притаманного цим мовам. Натомість у зазначеному джерелі реестрове слово *язик (język)* тлумачено у першому значенні як „орган мовлення”, а друге значення, що вкрай цікаво, зведено до визначальної ідентифікаційної функції мови: „мова, якою народ від народу відрізняється” (крім, інших значень, „органу в устах” і „народу”) [SJP 2: 273]. Поряд з тим вжито характерні означення при лінгвонімі *мова*: *посполита* (тобто належна до міщан або до селянства, загальна, звичайна – [СУМ VII: 358–359]), *правдива, груба, проста, мішана, макаронічна* і навіть така, що „пахне чужинцем”. Це зможливе провести паралель між тодішнім поняттям *мова* у польській мові і теперішнім українським поняттям *мовлення* як мовної діяльності.

Аналізований лінгвонім споріднений зі старослов'янським *МЛЪВА* „галас”, болгарським *мълва* „поговор; говір, гомін”, з російським *молва* „поговор” „нарікання”, чеським і словацьким *mluva*, верхньолужицьким *molwīć*, нижньолужицьким *molwiś*. Етимологічно ця лексема сягає праслов'янського **mlva* „гомін”, **mlviti* „гомоніти” – трактується як звуконаслідувальне утворення, що зіставляється з латинським *murmurāre* „бурмотіти” та з давньоіндійським *brávrīti* [ЕСУМ 3: 491–492]. Г. Яворська наголошує на трактуванні поняття *мова* як визначального концепту української культури, що пов'язано передусім з внутрішньою формою цього слова на тлі індоевропейських етимологічних даних: „В індоевропейській традиції однією з ознак, що протиставляє богів і людей, смертних та безсмертних, є наявність особливої мови богів на відміну від мови людей” [6: 150]. Себто мова через найдавнішу опозицію *священне* –

профанне первісно нероздільна з сакральним. Мова богів була не просто говорінням, а мала характер „безособистісного гомону, нерозбірливого гудіння, надміру звуків при бракові дискретного змісту”. Характерно це і для українського позначення „*мова*” (пор. із *молити, молитва* – буквально означає *благання, прохання*), що зводиться, як зазначено вище, до праслов'янського слова **mlva* – „поговор; говір, гомін”. Саме болгарське слово *мълва* використано у передмові до виданого під опікою гетьмана Григорія Ходкевича Євангелія Учительного (1568–1569 рр.), де йдеться про потребу „*выразум Ђнія ради простыхъ людей*” перекласти твір на „*простую молву*” [цит. за 1: 21]. Отож, слово „*молва*” вжито у сучасному значенні, що впливає з інфінітива *мовити* як можливості кожної простої людини спілкуватися з Богом, усупереч ранньосередньовічній настанові щодо священності гебрайської, грецької, латинської, пізніше церковнослов'янської мов, себто *язиків*. Таким способом, з огляду на нові ідеологічно-світоглядні виклики Реформації, відбувається переосмислене, а відтак обернене трактування поняття: термін *мова* починає позначати зрозуміле, відкрите, неприховане – тобто *просто, сполите, народне*. Відтак наростає опозиційність *сакрального* – *профанного* через використання лінгвонімів *язик* – *мова*.

З огляду на засадничість поняття *мова* у нашій культурі, важливо простежити якщо не точний час народження цього знакового слова, то перші його записи та похідники. Як відстежив Ю. Шевельов, за давньоукраїнської доби вживано лише форм з *л*, наприклад, у пандектах Антіоха за 1307 рік читаємо *МОЛВА*, у грамоті з Волині 1352 року *смовлять*, у грамоті зі Львова 1370 року – *молвили*. Найперший випадок уживання форми без *л* засвідчено у грамоті з Самбора 1422 року – *немовившица* „домовившися”. Це зумовлено фонетичною тенденцією у середньоукраїнську добу до випадання звука *л* перед губними, особливо перед *в*. У слові *мова* швидко поширенню форми без *л* сприяв сильний польський вплив (на що вказує наголос на передостанньому складі, порівняно з наголошенням слова *молва* на останньому складі) [5: 529].

Наприкінці XVI століття форма без *л* стане панівною. Збірка найдавнішої історичної української лексики „Словник староукраїнської мови XIV–XV

ст.” не містить лінгвоніма *мова*, однак рясно фіксує його твірну основу у різних граматичних формах *мовити* (40 випадків уживання): *мовить, мовиль, мовил, мовили, буду мовити, мовячи, мовАчи, мовєчи, мовєно* та *молвити (мольвити), мольви(л)* [ССУМ 1: 603–604, 607–608, 610], що, безсумнівно, стало основою для закріплення у мовленнєвій практиці лексеми *мова*.

Перший друкований український словник Л. Зизанія-Тустановського «Лєксис...» (1596 р.) уперше містить українські відповідники *мова, мовлю, мовленье* до церковнослов'янських реєстрових слів *гль, глю, глоголаніє* [3: 40]. При церковнослов'янському гаслові *молва* подано українські відповідники, де в описовій частині вжито лексему *мова*: *гомонь гδ(κ) Ѡ мовы лю(δ)скои, окри(κ) и ты(ж) трвога*” [3: 56]. Один раз використано словоформу „*в мовѣ*” у перекладній частині до церковнослов'янського „*Извитіє словє(с), итδ(ч)ноє мовлє(н)є хитрость в мовѣ*” [3: 50].

У наступній знаменитій словникарській праці П. Беринди „Лєксиконь славєноросскій...” (1627 р.) лексему *мова* засвідчено 10 разів, з них тричі як тлумачення синонімних чи споріднених церковнослов'янських реєстрових слів „*Гль: мова, и ты слово*” [2: 25]; „*Слово: мова, възглядь, спо-со(б)ь, позорь, стара(н)є, обычай, звичай*” [2: 116]; „*Бладословіє: шкарадаа мова*” [2: 11]. Синонімність значень лексем *мова* і *слово* ілюструє, зокрема, переклад Євангелія В. Негалевського 1581 року: „*На поча(т)ку была мова, а мова была њ бо(є)...* [КІС, Хорошів, 1581. Є. Нег. 88]. Характерним, порівняно з „Лексисом...” Л. Зизанія, є використання слова *мова* у контексті перекладної частини, зокрема „*Благо: ... въ росской мовѣ значить: негараздъ*” [2: 7]; „*Бѣдний, ...и ты(ж) потδ(ж)ный, и довѣнный в мовѣ*” (с. 13); „*Бѣдство: и ты(ж) потδ(ж)ность в мовѣ*” [2: 14]; „*Извитіє словє(с), итδ(ч)ноє мовєньє, хитрость в мовѣ*” [2: 45]; „*Молва, или мльва: розрухъ, гомонь, гδ(κ) Ѡ мовы людскои, ѡкрикъ, тръвога, или крикъ, звада, бѣрда*” [2: 65]; „*Прерѣканіє: сварь в в мовѣ*” [2: 95]; „*Препрѣнословіє: мова таковаа, котора(а) намовлєть...*” [2: 95]; „*Словопрѣніє: выставка мова, выводнаа мова*” [2: 116]. Контекстуальне поле лексеми *мова* засвідчує переважне трактування цього поняття у значенні живого процесу – мовлення, хіба, крім прикладу „*Благо: ... въ росской мовѣ значить: негараздъ*” [2: 7], де етноатрибутивне називання *мови* виказує лінгвонімну семантику.

У пам'ятці середини або другої половини XVII століття „Синоніма славеноросскаа” – зворотній переробці Бериндиного словника з реєстровою українською частиною – поряд із заголовним лінгвонімом *мова* (як і лексемою *молва* з тлумаченням *гль слово*) вжито означення „*нѣкчемная*”, що потрактовано церковнослов'янською як „*бладословіє, лихословіє*”, а також використано як реєстрове словосполучення *перемагаю в мовѣ* – „*зауцаю затикаю, уста*” [3: 140, 127]. Це підтверджує широке розмовне побутування аналізованого поняття.

Однак різнорідні пам'ятки XVI–XVII століть у використанні лексеми *мова* явно виходять за межі експресивних значень, окреслених словниками Л. Зизанія, П. Беринди та „Синоніма славеноросскаа”, що свідчить про поступове набування цим словом лінгвонімного значення. Зокрема, у „Матеріалах до Словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст.” (МСУМ) Є. Тимченка зафіксовано гасло *мова* вже у нейтральному значенні „*речь, слово, язык*” із найранішою згадкою в „Апокрисисі” Христофора Філалета (1597–1599 рр.): „*Долгими мовами бавился*”, відтак у „Палінодіі” Захарії Копистенського (1621 р.): „*Мову не одну зъ мовою слухачовъ мѣли*». Картошка „Історичного словника” Є. Тимченка (далі КІСТ) містить 26 записів лексеми *мова*, найдавніша з яких сягає 1599 року: „*Если хто довгими мовами бавился*” [КІСТ, Хр.Фил.], тоді як КІС нараховує їх 179 одиниць.

Найраніший запис лексеми *мова* у значенні „*те, що говорять, чий-небудь слова, вислови*”, відповідно до КІС, припадає на 1554 рік: „*На то пан воевода...от кнегини Илиноє мовил, же мови неслѣшинаа приймована быти не маєт ...*” [КІС, Книшин, 1554 AS VI, 164].

Новий етап у побутуванні лексеми *мова*, а саме набутті лінгвонімного значення, розпочинається зі знакової рукописної пам'ятки української культури Пересопницького Євангелія (1556–1561 рр.). У загальній післямові до його перекладу Михайло Василієвич, протопіп сяноцький, зазначив, що книжка „*перекладена... изъ языка бльгарскаго на мовоу роускую... для лепшого выразумленА людоу христіанского посполитого*» [ПЄ: 482; 6: 38]. Вагома у цьому контексті промовиста опозиційність *языка бльгарскаго* і *мови роуской* як субстантивно-етноатрибутивних лінгвонімів, що свідчить про народження нового етнічно зорієнтованого культурного простору, де зрозуміла мова починає відігравати неминучу і важливу роль. Виниклий атрибутив *проста (-ий)*, сім разів узгоджуючись із лінгвонімом *мова*, стає знаком нового часу: „*И тыжъ пытаютсѣя послове(н)ску, абы и(м) ѡ(т)повѣдано по прстои мовѣ И ты(ж) немаю(т) из собою мовити простою мовою, едно словє(н)скою и грецкою*” [КІС, Львів, 1587 р. УДІАЛ, 129, 1, 65а]; „*Для того простою мовою на дрогоу сторонѣ*

слово в слово догожаючи вырзоумѣнья того пожитк(о)у и потребѣ написати важилѣсѧ” [КІС, Острог, 1607 р.]. На розвиток лінгвонімного значення терміна *мова* вказують і інші тексти: „розмаиты(х) *мовѣ* або *языковѣ*” (1588 р.) [4: 54], „...*Грецькаа мова* доскона(л)ша и певнѣйшаа ест до показанѧ // истоты” [КІС, Київ, ~ 1619, Аз. Вѣре, 148–149]. Зауважимо, що на відміну від лінгвоніма *язик* термін *мова*, за винятком наведеного останнього прикладу („*Грецькаа мова*”), не сполучається з етноатрибутивами. Це свідчить не лише про новизну цього терміна у XVI столітті, але й про первісне окреслення ним *мови* як процесу зрозумілого *мовлення*, а не етнолінгвоніма.

Співіснування лінгвонімів *мова* – *язик* наприкінці XVI – у першій половині XVII століття таке щільне, що поряд вжите у цілісному вислові: „*Виши(с)кы* почали *мовити* ро(з)ли(ч)ными *языкы* и ро(з)маитымы *мовами*, а тоѧ сѧ стало *виши(с)ко даромъ* стои *живонача(л)ной тр(о)ци...*” [КІС, к. XVI ст. УЕ № 31, 89]; „*Сдному* пре(з) *дха* *бываеъ* дана *мова*, *дрозгому* *чинсѧ* *чоуд*, *иному* *прорцъс-*

тво, *дрзгому* *розсзнаванѧ* *дховѣ*, а *дрзгому* *розмаитость* *языковѣ*. *дрзгому* *выкладанѧ* *мовѣ*” [КІС, поч. XVII ст. Проп. р. 142 зв.].

Отже, лінгвонім *мова*, фіксований з кінця XVI століття до першої половини XVII століття 204 рази (за КІС, КІСТ), має абсолютні паралелі лише в білоруській мові, що зумовлено спільними історико-політичними обставинами. В українській мові термін *мова*, затративши внаслідок фонетичної тенденції у ранньосередньокраїнську добу XIV–XVI ст. звук *л* (*молва*) і розширивши своє семантичне поле від експресивних означень до етноатрибутивного, починаючи від XVI століття, а сповна аж у XX, витіснив лінгвоніми *язик*, *наріччя* і набув значення металінгвоніма. Одна з засадничих причин вживання цього терміна – світоглядове протиставлення *словенського* *язика* як статичної незмінної канонізованої категорії (за Л. Булаховським „*завмерлої стихії*”) до *руської* (*простой*) *мови* як до категорії оновлюваної, рухомої та змінної, продиктованої секуляризованою практикою життя. Змагання 204 фіксацій *мова* з 247 фіксаціями *язик* наприкінці XVI – у першій половині XVII століття призвело до подальшого утвердження лінгвоніма *мова*.

Література

1. Житецький Павло. Вибрані праці. Філологія. – К.: Наукова думка, 1987. – 324 с.
2. „Лексикон словенороський” Памви Беринди / Підгот. тексту і вступна стаття В.В. Німчука. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 271 с.
3. „Лексис” Лаврентія Зизанія. „Синоніма славеноросская” / Підгот. текстів пам’яток і вступні статті В.В. Німчука. – К.: Наукова думка, 1964. – 202 с.
4. Німчук В.В. Староукраїнська лексикографія в її зв’язках з російською та білоруською. – К.: Наукова думка, 1980. – 303 с.
5. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. – Харків: Акта, 2002. – 1054 с.
6. Яворська Галина. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада. – К., 2000. – 288 с.

Умовні скорочення назв джерел

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови / За ред. О.С. Мельничука: В 7-ми т. – К.: Наукова думка, 1982–2006. – Т. 3

КІС – Картотека історичного словника української мови XVI – першої половини XVII століття (зберігається в Інституті українознавства, м. Львів).

КІСТ – Картотека історичного словника української мови XV – XVIII століття Євгена Тимченка (зберігається в Інституті українознавства, м. Львів).

МСУМ XV – XVIII – Є. Тимченко Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. / Підготували до видання В.В. Німчук та Г.І. Лиса. – Київ – Нью-Йорк, 2002. – Книга 1–2.

ПЄ – Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. Дослідження. Текст. Словопокажчик. Підг. до вид. І.П.Чепіга. – К., 2001.

ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1978. – Т. 1–2.

СУМ – Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т. VII.

УЛ XIV–XVI – Українська література XIV–XVI ст. – К.: Наукова думка, 1988. – 600 с.

SJP – Słownik języka polskiego przez M.Samuęla Bogumięła Linde. – Lwów, 1854–1860. – Т. 1–6.